

Borys Przedpeński

Etatyzm na przykładzie austriackiego józefinizmu w epoce Oświecenia

Rocznik Teologiczny 55/1-2, 161-184

2013

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Etatyzm na przykładzie austriackiego józefinizmu w epoce Oświecenia

Wprowadzenie

W latach 50. XVIII wieku, w oparciu o zasady filozofii Oświecenia oraz gallikanizmu, jansenizmu, regalizmu¹ i febronianizmu, na terenie krajów korony austriackiej (Austria, Węgry, Siedmiogród, Banat, Czechy, Słowacja, Galicja, Lodomeria², południowe Niderlandy, Chorwacja i Toskania), powstał system polityczno-kościelny nazywany józefinizmem³. Był on

* Dr Borys Przedpelski jest starszym wykładowcą w Katedrze Starokatolickiej Teologii Dogmatycznej i Moralnej

¹ Regalizm (od łac. *regalis* – królewski) – kierunek pośredni między teokracją a cesaropapizmem, reprezentowany przez władców hiszpańskich z dynastii Burbonów, głównie w okresie rządów króla Filipa V (1700-1746). Według jego zwolenników Kościół jest niezależny od państwa w sensie abstrakcyjnym jako religia, nie zaś w znaczeniu konkretnym jako społeczność widzialna. Reprezentanci tego kierunku postulowali ograniczenie uprawnień Kurii Rzymskiej oraz uważali króla za wybrańca Boga, pasterza ludu i opiekuna Kościoła. Poglądy regalizmu zostały ocenione przez Kościół Rzymskokatolicki jako błędne ze względu na podważanie ustroju prawnego Kościoła przez powierzenie władzy świeckiemu zbyt szerokich prerogatyw wobec duchowieństwa.

² Lodomeria – zlatynizowana nazwa księstwa włodzimierskiego, użyta w nazwie prowincji (Królestwo Galicji i Lodomerii), zajętej przez Austrię w wyniku I i III rozbioru Polski.

³ Nazwa józefinizm jest używana od początku XIX wieku. Więcej o tym ruchu zobacz m.in.: K. Ritter, *Kaiser Josef II. und seine kirchlichen Reformen*, Regensburg 1867; S. Brunner, *Joseph II. Charakteristik seines Lebens, seiner Regierung und seiner Kirchenreform. Mit Benützung archivalischer Quellen*, Freiburg im Breisgau 1874; F. Geier, *Die Durchführung der kirchlichen Reformen Josephs II im vorderösterreichischen Breisgau*, Stuttgart 1905; E. Winter, *Der Josefinitismus und seine Geschichte*, 1943; E. Winter, *Der Josefinitismus*, 1962; F. Maass, *Der Josephinismus. Quellen zu seiner Geschichte in Österreich 1760-1790*, Bde 1-5, Wien 1951-1961; F. Valjavec, *Der Josephinismus: Zur geistigen Entwicklung Österreichs im achtzehnten und neunzehnten Jahrhundert*, Munich 1949; H. Klüeting (Hrsg.), *Der Josephinismus. Ausgewählte Quellen zur Geschichte der thesanisch-josephinischen Reformen*, Ausgewählte Quellen zur Deutschen Geschichte der Neuzeit, Darmstadt 1995; G. Moog, *Die kirchliche Reform Josephs II*, [w:] *Internationale Kirchliche Zeitschrift*, 1917, Nr 1, s. 83-92.

popierany i rozwijany przez władców Austrii z dynastii habsbursko-lotaryńskiej, zwłaszcza Marię Teresę⁴ i jej syna Józefa II⁵. Ruch józefiński programowo wymierzony przeciwko barokowemu katolicyzmowi i centralizmowi papieskiemu, głosił zasady oświeconego absolutyzmu cesarskiego, tzw. *iuris eminentis* państwa, czyli nadrzędność jego interesów przez zespolenie wszystkich sił wokół monarchii, zgodnie z formułą „*alles für den Staat – nichts durch das Volk*” (*Wszystko dla państwa – nic przez lud*). Opierał się na etatyzmie (z francuskiego *étatisme*, od *l'état* – państwo), czyli systemie zwierzchnictwa i wyższości władz państwowych nad Kościołami i wyznaniem. Zgodnie z przyjętym programem państwo sprawowało drobiazgową kontrolę i ścisły nadzór nad instytucjami religijnymi, zwłaszcza nad Kościołem Rzymskokatolickim. W praktyce oznaczało to, że wszystkie rozporządzenia papieskie, w tym bulle, brewe, dekryty, konstytucje apostolskie i inne dokumenty kościelne, w monarchii Habsburgów wymagały *placetum regium*, czyli zatwierdzenia przez państwo. W konsekwencji, duchowni rzymskokatolicy w austriackich krajach koronnych stali się faktycznie urzędnikami państwowymi. Nowe prawo państwowe wobec Kościoła Rzymskokatolickiego było wprowadzane przez władców Austrii, przy pomocy świeckich pracowników administracji rządowej oraz niektórych teologów i kanonistów.

1. Geneza józefinizmu

Początki józefinizmu, oryginalnego i budzącego wiele kontrowersji systemu rządowego, wprowadzonego na terenie monarchii Habsburgów, sięgają czasów panowania cesarzowej Marii Teresy (1740-1780). Zapoczątkowała ona pierwszą fazę józefinizmu, zwaną od jej imienia terezjanizmem. Dążyła ona do naprawy i usprawnienia funkcjonowania państwa przez wprowadzenie reform w administracji rządowej, sądownictwie i edukacji. Mimo że jako cesarzowa przyjęła tytuł *suprema advocata ecclesiarum* (*Najwyższego obrońcy Kościoła*) wyłącznie w odniesieniu do Kościoła

⁴ Maria Teresa Habsburg (1717-1780) – najstarsza córka cesarza Karola VI i księżniczki Elżbiety von Braunschweig-Wolfenbutel, cesarzowa Austrii (1740-1780).

⁵ Józef II Habsburg (1741-1790) – syn cesarzowej Marii Teresy i Franciszka I Lotaryńskiego, cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego (1764-1790), cesarz Austrii (1780-1790).

Rzymskokatolickiego oraz była bardzo pobożną i praktykującą katoliczką, postanowiła również dokonać pewnych zmian w życiu kościelnym⁶. W tym zakresie działała pod wyraźnym wpływem czterech zwolenników *Reform-katholizismus*: Gerharda van Swieten⁷, Ignaza Müllera⁸, Karla Antona von Martini⁹ i Ambrosa Simona von Stocka¹⁰. Maria Teresa, odrzucając w polityce wyznaniowej zasady prawa kanonicznego i stosując interwencjonizm państwowy, wydała w latach 1752-1780 szereg rozporządzeń w różnych kwestiach kościelnych¹¹. Ich głównym celem było podporządkowanie Kościoła państwu. Na mocy decyzji cesarzowej Austrii ograniczono liczbę świąt kościelnych do 24; opodatkowano duchownych; wprowadzono cenzurę; zakazano ubiegania się o dyspensy w Rzymie w sprawach przeszkód małżeńskich, ślubów zakonnych i przestrzegania postów; odebrano zakonnikom prawo do obsługi parafii, przekazując je duchownym diecezjalnym; rozpoczęto reorganizację szkół i wyższych uczelni teologicznych, oraz reformę studiów teologicznych i egzaminów dla kleru¹². Za tę ostatnią reformę był odpowiedzialny opat benedyktyński Franz Stephan Rauttenstrauch von Braun¹³. W ramach zmian programowych w seminariach duchownych wyeliminowano system scholastyczny; podporządkowano system kształcenia kleryków państwu; przyznano priorytet Pismu Świętemu i dziełom

⁶ Por. *Historia powszechna. Wiek XVIII – wiek Oświecenia*, T. 13, red. L. Serafini, Warszawa 2007, s. 366.

⁷ Gerhard van Swieten (1700-1772) – niderlandzki doktor medycyny, lekarz przyboczny i doradca cesarzowej Marii Teresy, dyrektor Biblioteki Dworskiej, dyrektor Wydziału Medycznego *Alma Mater Rudolfini*, najstarszej szkoły medycznej w Wiedniu (1749-1753), inicjator reformy nauczania na Uniwersytecie Wiedeńskim, sympatyk jansenizmu, później związany z niezależnym od Rzymu Kościołem Utrechckim.

⁸ Ignaz Müller (1713-1782) – prepozyt augustianów, przeor klasztoru św. Doroty w Wiedniu, spowiednik Marii Teresy.

⁹ Karl Anton von Martini zu Wassenburg (1726-1800) – austriacki prawnik, profesor prawa Uniwersytetu Wiedeńskiego, radca stanu.

¹⁰ Ambros Simon von Stock (1710-1772) – profesor i dziekan Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Wiedeńskiego, prepozyt kapituły katedralnej, biskup sufragan w Wiedniu.

¹¹ Por. F. Stümper, *Die kirchenrechtlichen Ideen des Febronius*, Druckerei Dr. Götz Werbrun, Aschaffenburg 1908.

¹² Por. W. Wysoczański, *Historyczne, teologiczne i prawnokościelne podłoże powstania starokatolicyzmu*, [w:] Rocznik Teologiczny ChAT, XXXIV, z. 1, 1992, s. 7-57.

¹³ Franz Stephan Rauttenstrauch von Braun (1734-1785) – austriacki kanonista i teolog, współpracownik Marii Teresy i Józefa II, autor dzieła pt. *Anleitung und Grundriß zur systematischen dogmatischen Theologie (Wprowadzenie i zarys teologii systematycznej dogmatycznej*, Wien 1776), w którym odrzucił świecką władzę papieża.

ojców Kościoła z okresu pierwszego tysiąclecia istnienia chrześcijaństwa; wprowadzono biblijne języki orientalne i nauki pomocnicze teologii; oraz uznano historię Kościoła, patrologię i teologię pastoralną za odrębne przedmioty w kształceniu przyszłych duchownych¹⁴. Na mocy zarządzeń cesarzowej zrezygnowano z procesji i egzorcyzmów, które zwolennicy Oświecenia uważali za zabobony. Maria Teresa przyczyniła się do umocnienia zwartości państwa, usprawnienia pracy administracji państwowej i podniesienia poziomu oświaty, ale nie zgadzała się na wprowadzenie zasad tolerancji religijnej wobec protestantów, prawosławnych i Żydów. Uczynił to dopiero jej następca i syn Józef II.

2. Reformy cesarza Józefa II

Kulminacyjny okres rozwoju wewnątrzkatolickiego ruchu reformatorskiego, zwanego józefinizmem, przypadł na 10-letni okres samodzielnych rządów cesarza Austrii Józefa II (1780-1790). Od wczesnej młodości znajdował się on pod wpływem idei Oświecenia, wiele podróżował, czytał dzieła francuskich filozofów oraz niemieckich teologów i kanonistów. Zainteresował się dziełami Jeana Jacqu'esa Rousseau¹⁵, zwolennika teorii suwerenności narodu oraz tzw. umowy społecznej, głoszącej, że ustalenia religijne powinny spoczywać w rękach państwa. Zapoznał się również z pracą programową bpa Johanna Nikolausa von Hontheima¹⁶, sufragana trewirskiego, piszącego pod pseudonimem *Justinus Febronius*, pt. *De statu Ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis liber singularis, ad reuniendos dissidentes in religione Christianos compositus* (*O stanie Kościoła i prawowitej władzy papieża rzymskiego księga pojedyncza ułożona ku zjednoczeniu rozszczępionych w religii chrześcijan*, I wyd. 1763, II wyd. 1765). Józef po przeczytaniu traktatu twórcy febronianizmu o ustroju Kościoła, rozpowszechnionego w Austrii w 700 egzemplarzach, jeszcze jako następca tronu, wyprowadził praktyczny wniosek, że należy przyznać „[...] władcom świeckim prawo do bronienia swych poddanych przed zbyt daleko – jego

¹⁴ Por. G. Schweiger, *Oświecenie i katolicyzm*, [w:] Concilium, 1966/67, nr 1-10, s. 379.

¹⁵ Jean Jacques Rousseau (1712-1778) – francuski pisarz i filozof.

¹⁶ Johannes Nikolaus von Hontheim (1701-1790) – biskup pomocniczy archidiecezji trewirskiej, główny teoretyk febronianizmu.

zdaniem – idącymi wymaganiami władz kościelnych¹⁷. Znajomość różnych krajów i poznanie poglądów myślicieli ówczesnej epoki wprowadziły go na drogę zreformowania państwa. W swoich decyzjach i działaniach okazał się bardziej radykalny niż jego matka. Wydał wiele edyktów, które dotyczyły kluczowych dziedzin życia narodu i państwa: administracji, sądownictwa, religii, oświaty i polityki gospodarczej. Porządek prawny ustanowiony przez Józefa II stanowił „mieszaniec biurokratyzmu, ducha wojskowego, absolutyzmu i liberalizmu”¹⁸. W sprawach kościelnych cesarz Austrii z jednej strony dążył do kontroli państwa nad Kościołem, z drugiej zaś doprowadził do większej samodzielności Kościoła katolickiego w Austrii od Rzymu. Nie chciał formalnie zrywać ze Stolicą Apostolską, ponieważ uznawał papieża za autorytet w sprawach duchowych i teologicznych oraz za *centrum unitatis* (ośrodek jedności)¹⁹. Józef II, nazwany przez władcę Prus Fryderyka II Wielkiego²⁰ „cesarzem arcyzakrystianinem”, przez swoich poddanych „miotłą wiary”, a przez historyków „Świętym Ignacym Loyolą absolutyzmu”, „cesarzem prawicy” i „cesarzem radykałem”, dążył do rozgraniczenia kompetencji cesarza i papieża. Uważał, że „[...] Kościół [...] powinien podporządkować się państwu, ponieważ na skutek swoich wewnętrznych rozłamów i swojego ultramontanizmu, przeciwstawiał się on ograniczającej i unifikacyjnej roli tegoż państwa”²¹. Powołał się w tym względzie na list cesarza Karola Wielkiego²² do papieża Leona III²³, w którym znalazł stanowisko odpowiadające jego przekonaniom: „sprawą cesarza jest bronić Kościoła i rządzić nim, sprawą papieża jest modlić się”²⁴. Józef II zwracając się do Clemensa Wenzeslausa von Sachsen²⁵, ostatniego arcybiskupa i elektora Trewiru, uzasadnił swoje postępowanie wobec Kościoła katolickiego w sposób następujący:

¹⁷ W. Czaplinski, A. Galos, W. Korta, *Historia Niemiec*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1981, s. 418.

¹⁸ F. Fejtő, *Józef II Habsburg rewolucjonista*, przełożył Alojzy Kołodziej, Warszawa 1993, s. 202.

¹⁹ Por. F. Stümper, *Die kirchenrechtlichen Ideen...*, dz. cyt., s. 145.

²⁰ Fryderyk II Wielki (1712-1786) – król Prus (1740-1786).

²¹ F. Fejtő, *Józef II Habsburg...*, dz. cyt., s. 210.

²² Karol Wielki (742-814) – cesarz Imperium Rzymskiego (800-814).

²³ Leon III (750-816) – papież (795-816).

²⁴ F. Fejtő, *Józef II Habsburg...*, dz. cyt., s. 231.

²⁵ Clemens Wenzeslaus von Sachsen (1739-1812) – arcybiskup i elektor archidiecezji Trewiru (1768-1803).

„Wasza Wysokość je chleb Kościoła i protestuje przeciw każdej reformie; ja jem chleb państwa, bronię, więc jego interesów i korzystam z jego prerogatyw w całej rozciągłości”²⁶. Cesarz Austrii zreformował wszystkie dziedziny życia Kościoła: nabożeństwo, życie zakonne, podział administracyjny, warunki wstąpienia do stanu zakonnego, zajmowanie stanowisk kościelnych, sądownictwo kościelne, prawo małżeńskie i kościelne prawo majątkowe²⁷. Według Józefa II wszystkie sprawy kościelne nie dotyczące dogmatów wiary i sfery sumienia należą do zakresu kompetencji państwa, które kierując się nadrzędnym dobrem publicznym, nie tylko ma prawo, ale i obowiązek ingerowania w sprawy kościelne w interesie Kościoła, duchowieństwa i wiernych, aby w ten sposób zapobiec klerykalizacji życia społecznego. Organem wykonawczym polityki Józefa II był Wydział Spraw Kościelnych, który ogłosił ogółem około 6000 rozporządzeń²⁸.

W 1781 roku na austriackim terytorium Cesarstwa Habsburgów wprowadzono zakaz apelacji duchownych do Rzymu²⁹. Bez zgody cesarza duchowni nie mogli ubiegać się o żadne godności kościelne. Trzeba również dodać, że wszystkie pisma papieża, urzędników Kurii Rzymskiej i zagranicznych przełożonych zgromadzeń zakonnych przed ich doręczeniem zainteresowanym duchownym w Austrii najpierw musiały zostać zatwierdzone przez świeckie władze rządowe. W związku z tym „wkrótce rozciągnięto to i na listy oraz odezwy własnych biskupów (26 marca 1781)”³⁰.

W ramach reform józefińskich 30 października 1781 roku rozpoczęto częściową kasatę klasztorów i zakonów kontemplacyjnych, które według Józefa II i jego dworu są bezużyteczne, ponieważ nie zajmują się żadną praktyczną działalnością na rzecz społeczeństwa. Władze austriackie miały na myśli klasztory, które nie przynosiły żadnych korzyści dla ludności i nie służyły dobru publicznemu, czyli te, które nie szerzyły oświaty i kultury oraz nie sprawowały opieki nad ludźmi chorymi i ubogimi. Józef II nie pozwolił rozwiązać zakonów, które prowadziły działalność charytatywną i edukacyjną. 12 stycznia 1782 roku cesarz Austrii wydał restrykcyjny

²⁶ F. Fejtő, *Józef II Habsburg...*, dz. cyt., s. 230.

²⁷ Por. H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo państwowe*, Warszawa 1962, s. 174.

²⁸ Por. E. Rostworowski, *Historia powszechna. Wiek XVIII*, Warszawa 2000, s. 486-487.

²⁹ Por. *Der Josefismus*, www.altkatholiken.at/geschichte1f.htm (data dostępu: 10.01.2005), s. 1.

³⁰ T. Długosz, *Historja Kościoła Katolickiego*, Lwów 1925, s. 103.

dekret o kasacie wszystkich pozostałych klauzurowych męskich i żeńskich zgromadzeń zakonnych³¹. Oznaczało to również konfiskatę dóbr kościelnych wielu klasztorów. Realizacją cesarskiego dekretu odnoszącego się do klasztorów i majątków kościelnych zajęła się specjalnie w tym celu powołana Duchowna Komisja Dworska³². Ogółem do 1787 roku kasatą objęto 700 klasztorów (na 2163 poprzednio istniejących), co wiązało się z rozproszeniem około 38 tys. zakonników i zakonnice³³. Na mocy decyzji władz państwowych „klasztory zamienione zostają na koszary bądź urzędy, klasztorne, kościoły zaś – na magazyny lub komory celne”³⁴. Wraz z likwidacją w monarchii Habsburskiej 1/3 klasztorów, zamknięto również liczne biblioteki zakonne, które przeznaczono na sprzedaż. Majątek skasowanych klasztorów przejęło państwo na rzecz Funduszu Religijnego (niem. *Religionsfond*), z którego dochodów organizowano i finansowano szkolnictwo, nowe parafie i diecezje. Z tego funduszu wypłacano również pensje dla duchownych. Część pieniędzy przeznaczono również na tzw. *Armeninstitut*, czyli system domów opieki dla sierot, starców, ubogich i bezrobotnych oraz sieć szpitali³⁵.

W latach 1783-1790 z inicjatywy cesarza Józefa II w monarchii nadduńskiej przeprowadzono reorganizację struktur kościelnych. Polegała ona na regulacji dekanatów i parafii. W ten sposób na terenie krajów korony austriackiej utworzono przeszło 800 nowych parafii (w tym 9 w 50-tysięcznym Wiedniu i 19 na jego przedmieściach), 1095 kapelanii i 500 wikariatów³⁶. Warto również wspomnieć, że sieć parafialna została rozmieszczona równomiernie na całym terytorium państwa, aby umożliwić wiernym dotarcie na pieszo do najbliższego kościoła w ciągu 30 minut³⁷. Duchowni w poszczególnych

³¹ Por. E. Rostworowski, *Historia powszechna...*, dz. cyt., s. 489.

³² Por. E. Kreuzeder, *Österreich, der Josephinismus und die Kirche von Utrecht*, [w:] *Jahrbuch 1999 der Altkatholischen Kirche Österreichs*, s. 69.

³³ Por. R. Seeberg, *Die Kirche Deutschlands im neunzehnten Jahrhundert. Eine Einführung in die religiösen, theologischen und kirchlichen Fragen der Gegenwart*, Leipzig 1903, s. 59.

³⁴ Por. J. Kłoczowski (red.), *Historia Europy Środkowo-Wschodniej*, t. 1, Lublin 2000, s. 360.

³⁵ Por. T. C. W. Blanning (red.), *Zarys historii Europy. XVIII wiek*, Przełożył Marek Urbański, Warszawa 2003, s. 47.

³⁶ Por. V. Konzemius, *Katholizismus ohne Rom. Die altkatholische Kirchengemeinschaft*, Zürich – Einsiedeln – Köln 1969, s. 22.

³⁷ Por. *Der Josephinismus*, dz. cyt., s. 1.

parafiach mieli „[...] wyklądać «czystą» moralność chrześcijańską»³⁸. Władze austriackie zwróciły przy tym uwagę, że koncentracja pobożności powinna przejawiać się najbardziej w niedzielę i święta kościelne. Nie zaniebano również kształcenia dzieci i młodzieży. Dlatego przy każdej parafii, oprócz kościoła, budowano również szkołę parafialną.

Na mocy postanowienia władz państwowych zniesiono również liczne bractwa kościelne. Na ich miejsce w 1783 roku powołano jedno dla całej monarchii Stowarzyszenie Czynnej Miłości Bliźniego (niem. *Bruderschaft der tätigen Nächstenliebe*)³⁹.

Józef II dbał również o rozwój szkolnictwa kościelnego zarówno dla osób duchownych, jak i świeckich. Przeprowadzenie tej reformy powierzył specjalnej Religijnej i Duchownej Komisji Dworskiej⁴⁰. Na mocy zarządzenia władz państwowych od 1 listopada 1783 roku dotychczasowe biskupie i diecezjalne seminaria duchowne zastąpiono centralnymi seminariami generalnymi (jedno na kilka diecezji), podlegającymi nadzorowi państwowemu⁴¹. Utworzono je w czterech miastach monarchii habsburskiej: Wiedeń, Peszt, Pavia i Louvain. Poza tym powstały filie (seminaria pomocnicze) w Olmütz (Ołomuniec), Grazu, Pradze, Insbrucku, Luksemburgu i we Lwowie (rzymskokatolickie i greckokatolickie)⁴². Jednocześnie Józef II zakazał kształcić się duchownym w *Collegium Germanicum* w Rzymie z obawy przed nauczaniem w duchu ultramontanizmu. Państwo zobowiązało Kościół do wzorowego przygotowania przyszłych duchownych zarówno pod względem naukowym, jak i duchowym, chcąc w ten sposób uczynić z nich nie tylko dobrych chrześcijan, ale również uczciwych obywateli. W celu realizacji wyznaczonych zadań „[...] rząd wyznaczył podręczniki i mianował tak przełożonych jak i profesorów spośród oddanych sobie kapłanów»⁴³. W seminariach wykładano teologię i egzegezę w duchu racjonalistycznym i jansenistycznym, historię Kościoła w ujęciu zbliżonym do ewangelickiego

³⁸ R. Archutowski, J. Rychlicki, *Zarys historii Kościoła Katolickiego dla wiernych*, Kraków 1948, s. 134.

³⁹ Por. U. Kury, *Kościół starokatolicki. Historia, nauka, dążenia*, Tłumaczenie i opracowanie naukowe pod kierunkiem bpa Wiktora Wysoczańskiego, Warszawa 1996, s. 51.

⁴⁰ Por. F. Stümper, *Die kirchenrechtlichen Ideen...*, dz. cyt., s. 147.

⁴¹ Por. tamże.

⁴² Por. J. Marx, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, Trier 1903, s. 640.

⁴³ R. Archutowski, J. Rychlicki, *Zarys historii...*, dz. cyt., s. 134.

punktu widzenia, a prawo kanoniczne według wzorów gallikańskich i febroniańskich⁴⁴. Ważną rolę w nauczaniu prawa kościelnego odgrywały dzieła Marsyliusza z Padwy⁴⁵, Jacquesa Bénigne Bossu'eta⁴⁶ i Justyna Febroniusza.

W odróżnieniu od poprzednich władców Austrii Józef II postanowił zahamować emigrację ewangelików oraz innych mniejszości wyznaniowych przez wprowadzenie zasad tolerancji wobec wyznań nierzymskokatolickich i niechrześcijańskich wspólnot religijnych. W tym celu wydał w dniu 13 października 1781 roku *Toleranzpatent*, czyli *Patent tolerancyjny*⁴⁷, pierwszy tego rodzaju akt prawny w Europie. Obowiązywał on w trzech częściach monarchii habsburskiej: w Austrii, Czechach i Lombardii⁴⁸. Należy przy tym dodać, że na Węgrzech ogłoszono odrębne rozporządzenia, które szczegółowo regulowały położenie prawne Kościołów i wyznań⁴⁹. W *Patencie tolerancyjnym* władca rzymsko-niemiecki „przekonuje z jednej strony o szkodliwości wszelkiego przymusu w sprawach sumienia, z drugiej zaś o wielkich korzyściach, które wynikają dla religii i państwa z prawdziwej chrześcijańskiej tolerancji”⁵⁰. Józef II gwarantował w nim ewangelikom (luteranom i reformowanym z Kościoła Ewangelickiego, Augsburskiego i Helweckiego Wyznania), prawosławnym z Kościoła Grecko-Ortodoksyjnego i Żydom, *exercitium religionis privatum*, tj. prywatne wykonywanie obrzędów religijnych w zamkniętych lokalach i bez użycia dzwonów oraz przyznawał wszystkim obywatelom bez względu na pochodzenie i wyznanie pełne prawa obywatelskie⁵¹. Według cesarskiego rozporządzenia wyznawcy innych religii i wyznań „mieli prawo tworzyć co najmniej stuosobowe zgromadzenia, korzystać z pomocy własnych pastorów i nauczycieli, mogli być chowani na cmentarzach i czytać książki publikowane w ich językach”⁵².

⁴⁴ Por. T. Długosz, *Historja Kościoła...*, dz. cyt., 103.

⁴⁵ Marsyliusz z Padwy (ok. 1280-1343) – włoski teolog, filozof i lekarz, jeden z prekursorów Reformacji, zwolennik niezależności władzy świeckiej od władzy kościelnej.

⁴⁶ Jacques Bénigne Bossuet (1627-1704) – francuski pisarz, teolog, historyk i kaznodzieja katolicki, biskup Meaux (1681-1704), czołowy teoretyk gallikanizmu.

⁴⁷ Więcej na ten temat zob. G.W. Frank (Hrsg.), *Das Toleranzpatent Josefs II: Urkundliche Geschichte seiner Entstehung und seiner Folgen*, Wien 1882.

⁴⁸ Por. *Historia powszechna. Wiek XVIII – wiek Oświecenia*, dz. cyt., t. 13, s. 97.

⁴⁹ Por. tamże.

⁵⁰ Cyt. za F. Stümper, *Die kirchenrechtlichen Ideen...*, dz. cyt., s. 148.

⁵¹ Por. F. Fejtő, *Józef II Habsburg...*, dz. cyt., s. 230.

⁵² J. Kłoczowski (red.), *Historia Europy...*, dz. cyt., s. 360.

Cesarz Józef II, uzasadniając ogłoszenie generalnego edyktu o tolerancji, powiedział: „Jestem za wolnością sumienia. Jestem gotowy zaakceptować w kwestiach świeckich pomoc każdego, wyznającego jakąkolwiek wiarę. Pozwólmy każdemu, kto jest wykwalifikowany, prowadzić swoją działalność w rolnictwie czy przemyśle. Jestem gotowy, aby przyznać prawo obywatelstwa wszystkim osobom, które mają kwalifikacje, które mogą być użyteczne i będą mogły przyczynić się do rozwoju przemysłowego naszego państwa”⁵³. Należy zauważyć, że w *Patencie tolerancyjnym* Kościołowi rzymskokatolickiemu przyznano status Kościoła panującego i „pierwszeństwo w publicznych praktykach religijnych”⁵⁴. Natomiast inne Kościoły i wyznania chrześcijańskie oraz judaizm uznano za wspólnoty tolerowane⁵⁵. Edykt tolerancyjny miał wiele braków i wad. Nie obejmował deistów i sabatianów ze względu na ich odmowę pełnienia służby wojskowej⁵⁶. Poza tym już rok po jego ogłoszeniu ustawodawstwo austriackie ograniczyło prawa Żydów, zakazując budowy synagog. Mimo pewnych uchybień *Patent tolerancyjny* miał duże znaczenie dla ewangelików, ponieważ w Austrii, Czechach i na Morawach zakończył okres kontreformacji. Dzięki ogłoszeniu dekretu o tolerancji przez Józefa II znacznie poprawiła się sytuacja wyznań nierzyskokatolickich w państwach monarchii Habsburskiej.

Ważne miejsce w reformach józefińskich zajmowała kwestia prawa małżeńskiego. W pierwszych rozporządzeniach z 1781 roku cesarz Józef II „[...] zezwolił biskupom, bez upoważnienia Kurii, na stosowanie dyspens małżeńskich w trzecim i czwartym stopniu pokrewieństwa [...]”⁵⁷, „[...] od wszystkich przeszkód kanonicznych nieopartych na prawie boskim lub naturalnym”⁵⁸. Jednocześnie pod groźbą zapłacenia kary pieniężnej w wysokości 1000 guldarów zakazał zwracania się do Rzymu w sprawie udzielenia dyspensy małżeńskiej⁵⁹. Cesarz Józef II dokonał również reformy cywilnej małżeństwa i rozvodu. W ramach tej polityki 16 stycznia 1783 roku władze austriackie

⁵³ Cyt. Za *Historia powszechna. Wiek XVIII – wiek Oświecenia*, dz. cyt., t. 13, s. 97.

⁵⁴ F. Stümper, *Die kirchenrechtlichen Ideen...*, dz. cyt., s. 148.

⁵⁵ F. Fejtő, *Józef II Habsburg...*, dz. cyt., s. 230.

⁵⁶ Por. tamże, s. 229-230.

⁵⁷ F. Seppelt, K. Löffler, Z. Zieliński, *Dzieje papieży. Od początków Kościoła do czasów dzisiejszych*, t. 2, Poznań – Warszawa 1997, s. 461.

⁵⁸ *Historia powszechna. Wiek XVIII – wiek Oświecenia*, dz. cyt., t. 13, s. 97.

⁵⁹ Por. F. Stümper, *Die kirchenrechtlichen Ideen...*, dz. cyt., s. 146.

wydały *Patent o małżeństwie*, w którym nakazano duchownym rzymskokatolickim błogosławić małżeństwa mieszane z ustaleniem, że synowie będą wychowani w wyznaniu ojca, a córki w wyznaniu matki⁶⁰. Pozwolono również, w uzasadnionych przypadkach, np. zdrady małżeńskiej na udzielanie rozwodów. Jednocześnie „weszło w życie prawo o wielkiej wadze: usankcjonowanie małżeństwa jako aktu prawa cywilnego, które pozwalało uznać ważność małżeństw pomiędzy katolikami i niekatolikami oraz ograniczało liczbę przeszkód unieważniających małżeństwo”⁶¹.

Władze państwowe Cesarstwa Habsburgów dokonały również reformy liturgii Kościoła rzymskokatolickiego. W 1785 roku został ogłoszony patent józefiński noszący tytuł *Porządek nabożeństw*⁶². Na jego podstawie usunięto z ksiąg kościelnych, w tym rytuałów, dwie bulle papieskie: papieża Bonifacego VIII⁶³ – *In coena Domini (Na uczcie Pana)* z końca XIII wieku, o umocnieniu władzy papieskiej przeciwko heretykom, oraz papieża Klemensa XI⁶⁴ – *Unigenitus Dei Filius (Jednorodzony Boży Syn)* z 8 września 1713 roku, przeciwko poglądom jansenistycznym wyrażonym w dziele⁶⁵ *Réflexions morales sur le Nouveau Testament (Rozważania moralne o Nowym Testamencie)*, autorstwa Pasquiera Quesnela⁶⁶. Wprowadzone przez państwo szczegółowe przepisy w sposób drobiazgowy normowały kwestię budowy świątyń, określały liczbę ołtarzy, a nawet lichtarzy i świec w kościołach, np. obowiązywał zakaz zapalania na ołtarzu więcej niż sześciu świec⁶⁷. Poza tym wprowadzono „[...] dokładne przepisy, co do [...] opłat za pogrzeby i śluby”⁶⁸. Zmniejszyła się również liczba świąt kościelnych. Poza tym ograniczono pielgrzymki i procesje, objęto kontrolą państwową odpusty i ceremonie kościelne, oraz wydano wytyczne (dyrektywy) w sprawie głoszenia kazań. Duchowni jako urzędnicy państwowi mieli obowiązek w kazaniach uwzględniać wiedzę obywatelską, m. in. odnośnie do prowadzenia gospodarstwa

⁶⁰ Por. J. Sawicki, *Historia stosunku Kościoła do państwa*, Kraków 1946, s. 42.

⁶¹ *Historia powszechna. Wiek XVIII – wiek Oświecenia*, dz. cyt., t. 13, s. 98.

⁶² Por. V. Conzemius, *Katholizismus ohne Rom...*, dz. cyt., s. 77.

⁶³ Bonifacy VIII (*Benedetto Gaëtani*, 1235-1303) – papież (1294-1303).

⁶⁴ Klemens XI (*Giovanni Francesco Albani*, 1649-1721) – papież (1700-1721).

⁶⁵ Por. J. Marx, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, dz. cyt., s. 639.

⁶⁶ Pasquier Quesnel (1634-1719) – francuski teolog jansenista, oratorianin, lider ruchu jansenistycznego.

⁶⁷ V. Conzemius, *Katholizismus ohne Rom...* dz. cyt., s. 77.

⁶⁸ T. Długosz, *Historja Kościoła...*, dz. cyt., s. 103.

wiejskiego⁶⁹. Omawiając patent józefiński z 1785 roku, należy dodać, że w ramach wprowadzonych zmian, zamiast używania w liturgii łaciny, w niektórych regionach wprowadzono nabożeństwa w języku niemieckim⁷⁰.

4. Próby porozumienia między cesarzem Józefem II a papieżem Piusem VI

Reformy cesarza Józefa II dotyczące Kościoła rzymskokatolickiego oraz wprowadzenie zasad tolerancji religijnej wobec innych Kościołów i wyznań chrześcijańskich stały się powodem napięć w stosunkach między Austrią a Państwem Kościelnym. Relacje te zaczęły się pogarszać począwszy od 1781 roku. Reakcją Stolicy Apostolskiej na reformy józefińskie były noty protestacyjne, zawierające zastrzeżenia i zarzuty pod adresem Józefa II. Składali je nuncjusze papiescy akredytowani w stolicy Austrii, Giuseppe Garampi⁷¹ i Giovanni Battista Caprara⁷². Wizyta papieża Piusa VI⁷³ złożona w Wiedniu od 22 marca do 22 kwietnia 1782 roku oraz rewizyta cesarza Józefa II w Rzymie od grudnia 1783 do stycznia 1784 roku, nie doprowadziły do odwołania niekorzystnych dla papieża, Kurii Rzymskiej i nuncjusza apostolskiego w Wiedniu przepisów i zarządzeń cesarskich. Prowadzone przez obie strony rozmowy przyczyniły się jednak do zawarcia kompromisu w kwestii podziału administracyjnego diecezji rzymskokatolickich w monarchii naddunajskiej oraz przygotowały grunt do zawarcia konkordatów Księstw Mediolanu i Mantui z Państwem Kościelnym, a także zapobiegły zerwaniu stosunków dyplomatycznych między Austrią a Stolicą Apostolską.

Podczas oficjalnej wizyty w stolicy Austrii najwyższy dostojnik Kościoła Rzymskokatolickiego „[...] nie tylko nie znalazł zrozumienia, ale nawet był narażony na przykre i mało uprzejme zachowanie się ze strony ministra

⁶⁹ Por. H. Świątkowski, *Wyznaniowe prawo...*, dz. cyt., s. 174.

⁷⁰ Por. A. Buzek, *Historia Kościoła*, Warszawa 1957, s. 8.

⁷¹ Giuseppe Garampi (1725-1792) – rzymski opat, nuncjusz apostolski w Wiedniu (1776-1785).

⁷² Giovanni Battista Caprara (1733-1810) – włoski duchowny rzymskokatolicki, kardynał (1792-1810), nuncjusz papieski w Kolonii (1766-1775), Lucernie (1775-1785) i Wiedniu (1785-1793).

⁷³ Pius VI (*Giovanni Angelo hr. Braschi*, 1717-1799) – papież (1775-1799), zwolennik centralizacji władzy w Kościele w rękach biskupa Rzymu.

Kaunitza^{74,75}. Wspomniany minister „[...] kiedy papież złożył mu wizytę – nie zrobił nawet jednego kroku na spotkanie i włożył kapelusz w jego obecności”⁷⁶. Z kolei cesarz Józef II podczas rozmów z papieżem, przeprowadzonych w Wiedniu 22 marca 1782 roku, nie wyraził zgody na ustępstwa „[...] w kwestii tolerancji religijnej, jak i w sprawie rozwiązania zakonów oraz kształcenia księży”⁷⁷. Cesarz zgodził się jedynie na pewne drobne ustępstwa wobec papieża; zezwalając Kościołowi rzymskokatolickiemu w krajach habsburskich na składanie zażaleń do cenzury nadwornej w sprawie zakazu czytania przez wiernych dzieł antyreligijnych i na ogłaszanie bulli papieskich, w tym bulli *Unigenitus* skierowanej przeciwko jansenistom bez „królewskiego *placet*”⁷⁸. Cesarz zwrócił się do papieża z prośbą o wezwanie biskupów węgierskich do posłuszeństwa wobec zarządzeń władz państwowych w zamian za mianowanie „[...] jednego z jego bratanków księciem cesarstwa”⁷⁹. Biskup Rzymu wyraził zgodę na tę propozycję. Jedynym powodem do zadowolenia dla papieża z wizyty w Wiedniu było spontaniczne przyjęcie ze strony wiernych. Mimo napięcia w stosunkach między Austrią a Państwem Kościelnym papież Pius VI nazwał cesarza Józefa II „najlepszym katolikiem na świecie”⁸⁰.

Józef II pod wpływem kardynała François-Joachima de Pierre’a Bernisa⁸¹ i José Nicolása de Azara⁸², posła hiszpańskiego w Wiedniu, nie myślał o całkowitym zerwaniu z Rzymem, lecz jedynie o poddaniu kontroli Kościoła

⁷⁴ Wenzel Anton Dominik hrabia Kaunitz (1711-1794) – austriacki mąż stanu pochodzenia czeskiego, książę Rzeszy Kaunitz-Rietberg, radca dworu cesarskiego w Wiedniu (1737-1739); komisarz przy niemieckim Zgromadzeniu Cesarskim w Regensburgu (1739-1740); poseł w Turynie (1742-1744); minister pełnomocny w Brukseli w austriackich Niderlandach (1744-1750); uczestnik kongresu pokojowego w Aachen (1748); ambasador w Paryżu (1750-1753), kanclerz i najważniejszy doradca Marii Teresy, Józefa II i Leopolda II (1753-1792); zwolennik absolutyzmu oświeconego i utworzenia Kościoła państwowego w Austrii, skłócony z papieżem Piusem VI.

⁷⁵ F.K. Seppelt, K. Löffler, ks. Z. Zieliński, *Dzieje papieży...*, dz. cyt., s. 464.

⁷⁶ F. Fejtő, *Józef II Habsburg...*, dz. cyt., s. 238.

⁷⁷ Tamże, s. 237.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Tamże, s. 238.

⁸⁰ Por. J. Łaptos, *Historia Belgii*, Warszawa 1995, s. 116.

⁸¹ François-Joachim de Pierre de Bernis (1715-1794) – francuski duchowny i polityk, sekretarz spraw zagranicznych (1757-1758), kardynał (1758-1794).

⁸² José Nicolás de Azar (1730-1804) – hiszpański dyplomata.

katolickiego w Austrii ze strony władz świeckich⁸³. Wyrazem woli cesarza podtrzymywania kontaktów z Państwem Kościelnym, były jego rozmowy w Rzymie z papieżem Piusem VI. Cesarz przekonał papieża o potrzebie rezygnacji z prawa mianowania biskupa Mediolanu i usatysfakcjonowany opuścił Wieczne Miasto. Generalnie rzecz biorąc Józef II podczas obu spotkań z papieżem nie zrezygnował ze swoich zarządzeń w stosunku do Kościoła katolickiego, zwłaszcza z polityki zmierzającej do podporządkowania kleru władzy państwowej. Wyrazem takiej polityki była wymuszona zgoda Rzymu „[...] na pozostawienie cesarzowi także we Włoszech prawa obsadzania stanowisk biskupich”⁸⁴.

3. Synod w Pistoji jako próba adaptacji zasad józefińskich w Toskanii

Leopold II Habsburg⁸⁵, brat Józefa II i jego następcą, zwolennik konstytucjonalizmu oświeconego, uważany za zwolennika zasad gallikanizmu i jansenizmu, początkowo okazał się bardziej radykalny w sprawach dotyczących wprowadzenia reform w Kościele rzymskokatolickim, niż jego poprzednik. Trzeba dodać, że jeszcze jako wielki książę Toskanii rozwiązał on Inkwizycję (1787) oraz wprowadził w północnej Italii reformy kościelno-polityczne w duchu józefinizmu⁸⁶. Nie należy zapominać, że „Toskania (w latach 80. XVIII w.) stanowiła niezwykły w Europie przykład próby łagodnego przejścia od oświeconego absolutyzmu do monarchii konstytucyjnej”⁸⁷. Główną dewizą wielkiego księcia Leopolda były słowa: „zimna krew, umiar i cierpliwość”⁸⁸. Leopold w odróżnieniu od swojego brata Józefa nie wprowadzał odgórnie reform kościelnych, lecz w ścisłym porozumieniu i współpracy z popierającymi go duchownymi katolickimi.

⁸³ Por. F. Stümper, *Die kirchenrechtlichen Ideen...*, dz. cyt., s. 150.

⁸⁴ L. von Ranke, *Dzieje papieżstwa w XVI-XIX wieku*, t. 2, Warszawa 1981, s. 390.

⁸⁵ Leopold II Habsburg (1747-1792) – drugi syn Marii Teresy Habsburg i Franciszka I Lotaryńskiego, wielki książę Toskanii (1765-1790), cesarz Świętego Cesarstwa Rzymskiego Narodu Niemieckiego (1790-1792).

⁸⁶ Por. H. Wereszycki, *Historia Austrii*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1972, s. 171.

⁸⁷ J.A. Gierowski, *Historia Włoch*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985, s. 341.

⁸⁸ Cyt. za F. Fejtő, *Józef II Habsburg...*, dz. cyt., s. 339.

Wyrazem dążeń reformatorskich, inspirowanych przez wielkiego księcia Toskanii Piotra Leopolda, późniejszego cesarza Leopolda II, były synody diecezjalne, a następnie Synod narodowy w Pistoii, który odbył się w pobliżu Rzymu, w dniach od 18 do 28 września 1786 roku⁸⁹. W rzeczywistości był to synod diecezjalny. Uczestniczyło w nim 3 biskupów (na 17 w Toskanii), 234 księży proboszczów i przedstawiciele laikatu⁹⁰. Synod zwołał bp Scipione de' Ricci⁹¹, ordynariusz diecezji Pistoja i Prato⁹², należącej do metropolii florenckiej. Zdaniem zwolenników reform kościelnych biskup ten „[...] zwalczał autorytet Rzymu-Babilonu”⁹³, „[...] a rządy papieża i Kurii Rzymskiej porównywał do przestarzałej tyranii”⁹⁴. Obrady synodu w Pistoii toczyły się pod teologicznym kierunkiem Pietro Tamburini⁹⁵, profesora Uniwersytetu Cesarskiego w Pawii, uważanego wówczas za ośrodek naukowy skupiający zwolenników józefinizmu i jansenizmu⁹⁶. Na tym zgromadzeniu powołano się na zasady wewnątrzkatolickich ruchów odnowy, nie tylko jansenizmu i józefinizmu, ale również gallikanizmu i febronianizmu. Zostały na nim przyjęte reformatorskie tezy eklezjalne, w tym „[...] 4 artykuły gallikańskie z 1682 roku, wedle których władza Kościoła opiera się

⁸⁹ Por. U. Küry, *Kirchengeschichte und Kleine Unterscheidungslehre für den christkatholischen Unterricht*, Allschwil 1968, s. 35.

⁹⁰ Por. B. Kumor, *Historia Kościoła*, Cz. 6: *Czasy nowożytny, Kościół w okresie absolutyzmu i oświecenia*, Lublin 1985, s. 79.

⁹¹ Scipione de' Ricci (1740-1810) – reformator katolicki; wikariusz generalny abpa Florencji (1775-1780), biskup Pistoii i Prato (1780-1791); główny doradca i współpracownik do spraw kościelnych arcyksięcia Piotra Leopolda Toskańskiego; sympatyk idei gallikańskich i jansenistycznych oraz niezależnego od Rzymu Kościoła Utrechckiego, zwolennik wprowadzenia w północnej Italii zasad józefinizmu, założyciel Akademii Teologicznej w Prato (1783), inicjator zwołania synodu reformatorskiego w Pistoii (1786), zmuszony do rezygnacji ze stanowiska biskupa Pistoii i Prato (1791), aresztowany i osadzony w więzieniu, a następnie przeniesiony do klasztoru zgromadzenia zakonnego św. Marka w Passionato (1799), skazany na przymusowy pobyt w Rignana, w 1805 roku po spotkaniu z papieżem Piusem VII odwołał swoje reformatorskie poglądy.

⁹² Por. E. Duffy, *Historia papieży. Święci i grzesznicy*, Przełożyła Barbara Gadomska, Warszawa 2007, s. 227.

⁹³ Z. Zieliński, *Papiestwo i papieże dwóch ostatnich wieków 1775-1978*, Warszawa 1983, s. 47.

⁹⁴ E. Duffy, *Historia papieży...*, dz. cyt., s. 227.

⁹⁵ Pietro Tamburini (1737-1827) – włoski filozof i teolog, profesor filozofii i teologii w Brescii, Pawii i Rzymie, obrońca pierwotnych uprawnień biskupów, sympatyk jansenizmu, autor pracy pt. *Vera idea della Santa Sede* (1784), w którym wystąpił przeciwko nadużyciom w Kościele.

⁹⁶ Por. B. Kumor, *Historia Kościoła...*, dz. cyt., cz. 6, s. 79.

na zgodzie całej społeczności, a władza biskupów na zgodzie synodu jako zgromadzenia duchownych⁹⁷. Uczestnicy Synodu zgodzili się, że „[...] jurysdykcja biskupa diecezjalnego jest niezależna od papieża”⁹⁸. Jednocześnie uznano prymat honorowy biskupa Rzymu, przyznając mu „[...] pierwszeństwo posługi, jako *caput ministeriale* (głowie usługującej) Kościoła”⁹⁹. Prawie wszyscy duchowni, którzy wzięli udział w Synodzie, opowiedzieli się za rozpowszechnieniem Pisma Świętego wśród wiernych, rewizją Mszy Świętej i brewiarza (liturgii godzin), rezygnacją z nabożeństwa do Najświętszego Serca Pana Jezusa, Drogi Krzyżowej, odpustów i rekolekcji, oraz usunięciem łaciny z liturgii kościelnej, poza tym za wzmocnieniem autorytetu biskupów, polepszeniem jakości kształcenia kleru, przywróceniem do bibliotek seminaryjnych dzieł Pasquiera Quesnela, rygoryzmem w przyjmowaniu sakramentów, a także redukcją przeszkód małżeńskich¹⁰⁰. Uznali również za uzasadnione „[...] by w każdym kościele był tylko jeden ołtarz i tylko jedna msza w niedzielę [...]”¹⁰¹. Uczestnicy zgromadzenia wystąpili przeciw życiu zakonnemu i opowiedzieli się za ścisłą współpracą z państwem.

W końcowym głosowaniu na synodzie w Pistoii 220 duchownych poparło józefiński regulamin, opracowany przez biskupa Scipione de' Ricci¹⁰². Jedynie 4 uczestników głosowało przeciwko uchwałom synodalnym¹⁰³. Zgromadzeni na synodzie delegaci wysłali do biskupów Toskanii regulamin, w którym zalecili m. in. „[...] czytać Biblię w języku narodowym; rozprawę Bossu'eta o Mszy, rozważania moralne Quesnela o Starym i Nowym Testamencie”¹⁰⁴. Poza tym autorzy dokumentu wydali zarządzenie o wprowadzeniu obowiązkowego studium pism św. Augustyna, biskupa Hippony, we wszystkich szkołach w całej diecezji¹⁰⁵. Biskup Scipione de' Ricci,

⁹⁷ *Synod w Pistoii*, [w:] *Encyklopedia Kościoła*, t. 2, F.L. Cross, E.A. Livingstone (opr.), Warszawa 2004, s. 507.

⁹⁸ Tamże.

⁹⁹ U. Küry, *Kościół starokatolicki...*, dz. cyt., s. 52.

¹⁰⁰ Por. J. Marx, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, dz. cyt., s. 640.

¹⁰¹ *Synod w Pistoii*, [w:] *Encyklopedia Kościoła...*, t. 2, dz. cyt., s. 507.

¹⁰² Por. *Die Gallicanischen und Deutschen Freiheiten. Bossuet, Hontheim und die Erzbischöfe zu Ems und Pistoja an die katholische Geistlichkeit deutscher Nation. Mit einigen Actenstücken des Congresses zu Ems und der Synode zu Pistoja*, Leipzig 1839, s. 43.

¹⁰³ Por. tamże.

¹⁰⁴ Tamże.

¹⁰⁵ Por. tamże.

uzasadniając decyzje synodu w Pistoii, w liście pasterskim do wiernych, napisał m. in.: „Z tym musimy się zgodzić, że synody (pod warunkiem, że są prowadzone prawidłowo), aby mogły zrealizować prawdziwe, zasadnicze reformy w sposób zgodny z prawem i pożyteczny, nie mogą ukrywać, że wiara wśród nas już od dłuższego czasu jest zachwiana z powodu zepsucia epoki i rozprzężenia moralności. [...] Zepsucie jest tak wielkie, że można mu skutecznie zapobiec bardziej przez prośby niż rozkazy, przez napomnienia niż przez groźby, chcąc jednak zaszczerpić surowość obyczajów, z głębokim żalem jesteśmy zmuszeni ostrzec niektórych ludzi przed przyszłymi karami (którymi Pismo Święte grozi uporczywym grzesznikom)”¹⁰⁶. Znaczenie omawianego synodu polegało głównie na dążeniu do zapewnienia większej autonomii dla poszczególnych Kościołów krajowych, uproszczenia ceremonii kościelno-liturgicznych, ograniczenia liczby świąt religijnych i zniesienia kultu relikwii.

Postanowienia synodu w Pistoii nie znalazły poparcia ani ze strony większości biskupów, ani wiernych w Toskanii. W rzymskokatolickim episkopacie archidiecezji florenckiej na 18 biskupów tylko 3 popierało reformy kościelne w duchu józefinizmu¹⁰⁷. Wyrazem negatywnego nastawienia do tego synodu było odrzucenie jego postanowień przez synod rzymskokatolicki we Florencji w 1787 roku. Krytyczne stanowisko wobec reform w Toskanii w imieniu Magisterium Kościoła zajął również papież Pius VI, czemu dał wyraz w obszernej konstytucji apostolskiej *Auctorem fidei* (*Twórcę wiary*), ogłoszonej w dniu św. Augustyna, 28 sierpnia 1794 roku. Papież określił w niej postanowienia synodu w Pistoii jako „spisek przeciw Kościołowi Chrystusowemu”¹⁰⁸. Oświadczył w wydanej bulli, że „uchwały synodu w Pistoii traktuje jako gallikańskie i jansenistyczne ustawy i tendencje”¹⁰⁹. Biskup Rzymu potępił w tym dokumencie 85 zdań ogłoszonych na tym synodzie. W konstytucji *Auctorem fidei* papież Pius VI potępił m. in. „[...] jako heretyckie twierdzenia dotyczące łaski Bożej i władzy papieża”¹¹⁰. Oto najważniejsze twierdzenia Synodu w Pistoii potępione w dokumencie papieskim:

¹⁰⁶ Tamże.

¹⁰⁷ Por. J. Marx, *Lehrbuch der Kirchengeschichte*, dz. cyt., s. 640.

¹⁰⁸ K. von Thale, *Kirchengeschichte*, Leipzig 1900, s. 489.

¹⁰⁹ *Catholic Encyclopedia Auctorem Fidei*, www.newadvent.org/cathen/02068b.htm (data dostępu: 10.01.2005), s. 1.

¹¹⁰ Por. Z. Zieliński, *Papiestwo i papieże...*, dz. cyt., s. 48.

„3. Nadto twierdzenie, że Rzymski Biskup jest głową zarządzającą, rozumiane w tym znaczeniu, iż Biskup Rzymski otrzymuje władzę zarządzania nie od Chrystusa w osobie błogosławionego Piotra, lecz od Kościoła, i dzięki niej, jako następca Piotra a prawdziwy zastępca Chrystusa i głowa Kościoła, ma moc nad całym Kościołem – jest heretyckie.

15. Nauka przedstawiająca Kościół jako jedno Ciało Mistyczne złożone z Chrystusa jako głowy i wiernych, którzy są członkami przez nie dające się wyrazić zjednoczenie, dzięki czemu stajemy się z Nim jednym i tym samym kapłanem, jedną i tą samą żertwą ofiarną, jednym i tym samym doskonałym wielbicielem Boga Ojca w duchu i prawdzie – jest heretycką, o ile się ją rozumie w tym znaczeniu, że do ciała Kościoła należą tylko ci wierni, którzy są doskonałymi wielbicielami w duchu i w prawdzie.

16. Nauka synodu o stanie pierwotnej szczęśliwości, jak ją przedstawia u Adama przed upadkiem, obejmującym nie tylko nieskażoność, ale i wewnętrzną sprawiedliwość z dążeniem do Boga przez miłość i pierwotną świętość częściowo przywróconą po upadku: o ile [nauka ta] wzięta łącznie oznacza, że stan ten był następstwem stworzenia, że był należny [człowiekowi] mocą naturalnego wymagania i [naturalną] kondycją ludzkiej natury, a nie darmowym dobrodziejstwem Boga – jest fałszywa, gdzie indziej potępiona [dzieła Bajusa nr 51n; dzieła Quesnela nr 56n], błędna, sprzyjająca herezji pelagiańskiej.

17. wierzenie wyrażone słowami: «Pouczeni przez Apostoła patrzymy już na śmierć nie jako na naturalną kondycję człowieka, ale jako na sprawiedliwą karę za pierwotną winę» – o ile powołując się podstępnie na Apostoła daje do zrozumienia, że śmierć, która w obecnym stanie jest wymierzona jako sprawiedliwa kara za grzech przez sprawiedliwe odebranie nieśmiertelności, nie jest czymś naturalnym człowiekowi, jak gdyby nieśmiertelność nie była darmowym dobrodziejstwem, ale naturalnym jego stanem – [takie twierdzenie] wprowadza w błąd, jest zuchwałe, uwłaczające Apostołowi, gdzie indziej potępione [D1078].

54a. Zdanie, które twierdzi, że «adorować wprost Człowieczeństwo Chrystusa, tym bardziej jakąś jego część, będzie zawsze czią oddawaną stworzeniu», o ile słowo «wprost» oznacza potępienie kultu adoracji, którą wierni kierują do Człowieczeństwa Chrystusowego, jak gdyby taka adoracja, którą odbiera Człowieczeństwo a nawet dające życie Ciało Chrystusa

– wprawdzie nie ze względu na samo siebie jako ciało, ale jako zjednoczone z Bóstwem – byłyby boską czcią oddawaną stworzeniu, a nie raczej jedną i tą samą czcią, jaką się czci Słowo Wcielone z Jego własnym ciałem [Sob. Konst. II. R. 9; zob. nr 20], [takie zdanie] jest fałszywe, wprowadzające w błąd, uwłaczające i obrażające należną część, którą wierni oddają i powinni oddawać Człowieczeństwu Chrystusa.

Nauka, która nabożeństwo do Najświętszego Serca Jezusa włącza do nabożeństw, które zwie nowymi, błędnymi albo przynajmniej niebezpiecznymi: gdy rozumie się przez nie nabożeństwo zatwierdzone przez Stolicę Apostolską, [to nauka ta] jest fałszywa, zuchwała, szkodliwa, obrażająca pobożność i obelżywa dla Stolicy Apostolskiej¹¹¹.

Konstytucja apostolska *Auctorem fidei* nie została ogłoszona w Toskanii, Neapolu, Wenecji, Hiszpanii i Niemczech¹¹². Warto pamiętać, że biskupi starokatolicy Unii Utrechckiej w *Deklaracji Utrechckiej* z 24 września 1889 roku odrzucili wymienioną papieską konstytucję potępiającą – niesłusznie ich zdaniem – postanowienia synodu reformatorskiego w Pistoii. Dali temu wyraz w artykule czwartym tej Deklaracji w następujących słowach: „Jeśli idzie o inne dekryty dogmatyczne, wydane w ostatnich stuleciach przez biskupa rzymskiego – bulle *Unigenitus*, *Auctorem fidei*, *Syllabus* z 1864 roku itd. – to odrzucamy je o tyle, o ile są one sprzeczne z nauką starego Kościoła; nie uznajemy ich miarodajności¹¹³”.

Reakcja wiernych wobec proponowanych przez synod w Pistoii reform kościelnych była negatywna, gdyż ludność na ogół popierała dotychczasowe tradycyjne formy pobożności. Wyrazem wrogich nastrojów wśród większości rzymskich katolików w Toskanii wobec uchwał omawianego Synodu był szturm wiernych na pałac biskupi w Pistoii i rozruchy w Prato¹¹⁴. Biskup Ricci z obawy przed zemstą tłumu musiał na pewien czas opuścić swój pałac. Odtąd do czasu swojej dymisji wszystkie nabożeństwa odprawiał w prywatnej kaplicy. Biskup Ricci, odczuwając osamotnienie w swoich działaniach

¹¹¹ Pius VI, *Bulla „Auctorem fidei” (1794)*, [w:] *Breviarium Fidei. Wybór doktrynalnych wypowiedzi Kościoła*, Poznań 1988, s. 69, 205-206, 252-253.

¹¹² Por. Z. Zieliński, *Papiestwo i papież...*, dz. cyt., s. 42.

¹¹³ *Deklaracja Utrechcka Biskupów Kościołów Starokatolickich z 24 września 1889 roku*, [w:] U. Küry, *Kościół starokatolicki...*, dz. cyt., s. 486.

¹¹⁴ Por. C.B. Moss, *The Old Catholic Movement, its Origins and History*, London 1948, s. 149.

i presję zarówno ze strony Stolicy Apostolskiej, jak i większości wiernych, w 1791 roku złożył rezygnację z funkcji ordynariusza diecezji, w 1794 roku został oskarżony o jakobinizm ze względu na sympatyzowanie z ideami francuskich biskupów konstytucyjnych, a w 1805 roku odwołał swoje poglądy podczas spotkania z papieżem Piusem VII we Florencji¹¹⁵. Biskup Pistoii – jak wyjaśnił ks. Claude Beaufort Moss, duchowny anglikański – ostatecznie poszedł na ustępstwa „[...] nie dlatego, że zmienił poglądy, ale dlatego, że był przyczyną obrazy wielu ludzi w Toskanii”¹¹⁶. Biskup Ricci pojednał się z biskupem Rzymu, po złożeniu wcześniejszej deklaracji przed spowiednikiem, że „[...] przyczyną Rewolucji Francuskiej i wojen napoleońskich był Boży gniew spowodowany przez synod w Pistoii”¹¹⁷. Decyzje te przyczyniły się do zahamowania reform kościelno-politycznych w północnej Italii.

4. Odwołanie reform józefińskich

Reformy józefińskie w krajach korony austriackiej nie okazały się trwałe, gdyż cesarz Józef II nie chciał zrywać z Rzymem, a nawet na łożu śmierci, pod wpływem sprzeciwu ze strony papieża i oporu wielu duchownych, a także na skutek klęsk w wojnie z Turcją, wybuchu powstania katolików w Belgii i groźby zamieszek na Węgrzech, odwołał większość swojego prawodawstwa, z wyjątkiem patentu tolerancyjnego (1781) i patentu przyznającego wolność osobistą chłopom (1785)¹¹⁸. W 1792 roku, po zgonie Leopolda II, pod wpływem nowego cesarza Franciszka II¹¹⁹ prawa innych wyznań uległy znacznemu ograniczeniu¹²⁰.

Ustawodawstwo józefińskie zostało całkowicie zniesione w Austrii 18 sierpnia 1855 roku wraz z zawarciem konkordatu z Państwem Kościelnym, między cesarzem Franciszkiem Józefem I¹²¹ a papieżem Piusem IX¹²². Na mocy zawartej wtedy umowy międzynarodowej, składającej się

¹¹⁵ Por. tamże, s. 149-150.

¹¹⁶ Tamże, s. 150.

¹¹⁷ Tamże.

¹¹⁸ Por. H. Insadowski, *Ustrój prawny Kościoła Katolickiego*, Lublin 1926, s. 143.

¹¹⁹ Franciszek II Habsburg (1768-1916) – ostatni cesarz rzymsko-niemiecki (1792-1806).

¹²⁰ Por. *Der Josefismus*, dz. cyt., s. 2.

¹²¹ Franciszek Józef I (1830-1916) – cesarz Austrii (1848-1916).

¹²² Por. H. Insadowski, *Ustrój prawny...*, dz. cyt., s. 143.

z 36 artykułów, w Austrii wprowadzono kościelne nauczanie według zasad Stolicy Apostolskiej i nowe regulacje w stosunkach między państwem a Kościołem¹²³. W artykule pierwszym konkordatu czytamy, że „religia katolicko-apostolsko-rzymska zachowaną będzie zawsze i w zupełności w całym cesarstwie Austriackim i w szczegółowych składających go krajach, z wszelkimi prawami i odznaczeniami, jakich używać powinna wedle postanowienia Bożego i ustaw kanonicznych”¹²⁴. W drugim zaś artykule tej umowy przywrócono uprawnienia papieża wobec podejmowania decyzji w sprawach kościelnych na terenie Austrii: „Gdy Papież rzymski otrzymuje z samego postanowienia Bożego prawo prymatu tak co do zaszczytu, jak też jurysdykcji w całym Kościele, jak daleko tenże rozciąga się; przeto wzajemne odnoszenie się Biskupów, duchowieństwa i ludu do świętej Stolicy w rzeczach duchownych i prawach kościelnych, będzie zupełnie wolne, bez żadnej wcale konieczności otrzymania (tak zwanego) *placetum regium*”¹²⁵.

Należy pamiętać, że w związku z odwołaniem ustaw józefińskich przez cesarza Józefa II, austriaccy starokatolicy po 1870 roku, nie uzyskali w początkowym okresie działalności legalizacji prawnej i musieli długo czekać na pełne uznanie przez państwo. Pamięć o reformach „cesarza arcyzakrystianina” przetrwała jednak w świadomości kleru i laikatu w różnych krajach i regionach Europy, m.in. w argowijskim Fricktal, który do 1801 roku należał do Austrii, a potem do Szwajcarii, gdzie wkrótce po Soborze Watykańskim I (1869-1870) założono szereg parafii chrześcijańskokatolickich (starokatolickich).

Podsumowanie

Józefinizm jako kierunek etatystyczny wprowadzony na terenie krajów korony austriackiej był i jest różnie oceniany przez historyków i teologów. Negatywna jego ocena wynika z całkowitego podporządkowania Kościoła władzy państwowej przez system józefiński. Według tych zasad państwo

¹²³ Por. tamże.

¹²⁴ Cyt. za F. Słotwiński, *Obalenie zasad Febronianizmu w prawie kanonicznym w Austriackim państwie przez 2-gi artykuł Konkordatu, między Jego Świątobliwością Piusem IX a Naj. Cesarzem Franciszkiem Józefem zawartego*, [w:] *Rocznik Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*, XXVII, Kraków 1860, s. 126.

¹²⁵ Tamże, s. 127.

regulowało prawie wszystkie kwestie wewnątrzkościelne, z wyjątkiem zasad wiary. Jak zauważył François Fejtö, historyk francuski pochodzenia węgierskiego, „Józef II wyznaczał państwu nie tylko rolę policyjną, wojskową i administracyjną, lecz także misję społeczną, ekonomiczną i duchową”¹²⁶. Józefinizm od samego początku był różnie postrzegany w zależności od oceny idei Kościoła państwowego. „E. Winter dostrzegał w nim rozpoczęcie kościelnych reform, które zostały przez Rzym udaremnione; F. Maaß przeciwnie oskarżył go o niszczenie religijności przez wszechmoc państwa; F. Valjavec w końcu uważał go za wspaniałą austriacką specjalną odmianę niemieckiego oświecenia”¹²⁷. Papiestwo oceniło józefiński program reform jako ruch opowiadający się za absolutyzmem oświeconym i umocnieniem władzy monarszej oraz przejaw typowego cesaropapizmu i ukrytej walki z Kościołem. W jego rozumieniu „józefinizm odbił się bardzo ujemnie na życiu i postępowaniu austriackiego duchowieństwa”¹²⁸. Według Rzymu duchowieństwo katolickie za panowania Józefa II „zatraciło poczucie zależności od władz kościelnych i służalczo spełniało wszelkie nawet z duchem Kościoła nie bardzo uzgodnione polecenia czy zarządzenia świeckich urzędów”¹²⁹. W rozumieniu wielu teologów rzymskokatolickich zmiany wprowadzane przez „cesarza arcyzakrystianina” doprowadziły *de facto* do utworzenia narodowego Kościoła państwowego w Austrii, który jednak nigdy formalnie nie zerwał z papiestwem. Należy pamiętać, że Józef II zrezygnował z koncepcji całkowitego uniezależnienia od Rzymu. Postąpił w ten sposób „[...] ze względu na niebezpieczeństwo wewnętrznych niepokojów politycznych”¹³⁰. Polityka władców Austrii w okresie józefinizmu wobec Kościołów i związków religijnych nie ograniczała sfery sumienia i wyznania obywateli. Nie można też zapominać o tym, że reformy józefińskie w sferze duszpasterskiej i teologicznej, były opracowane przez katolickich kanonistów i teologów. Zmiany wprowadzane przez cesarza Józefa II cieszyły się nawet poparciem kilku biskupów i opatów austriackich. W tej sytuacji trudno uznać za w pełni słuszne i uzasadnione twierdzenie, że józefinizm stanowił wyłączone

¹²⁶ F. Fejtö, *Józef II Habsburg...*, dz. cyt., s. 210.

¹²⁷ J. Lenzenweger, P. Stockmeier, K. Amon, R. Zinnhobler, *Geschichte der katholischen Kirche. Ein Grundkurs*, Graz – Wien – Köln 1986, s. 396.

¹²⁸ R. Archutowski, J. Rychlicki, *Zarys historii...*, dz. cyt., s. 135.

¹²⁹ Tamże.

¹³⁰ F. Stümper, *Die kirchenrechtlichen Ideen...*, dz. cyt., s. 150.

dzieło władców oświeconych i świeckich urzędników państwowych. Ruch ten przyczynił się w poważnym stopniu nie tylko do reformy katolickiej liturgii i życia religijnego, ale również do odnowy kultury duchowej kleru i wiernych. Jego największym osiągnięciem było przywrócenie pierwotnych uprawnień biskupów. Należy również zauważyć, że józefinizm, podkreślając w teologii aspekt pastoralny, wpłynął pozytywnie na podniesienie jakości i poziomu nauczania kościelnego, w tym katechizacji dzieci i młodzieży. Nie można też zapominać o tym, że józefinizm oddziaływał w pewnym stopniu na ustawodawstwo austriackie aż do połowy XIX wieku. Poza tym miał znaczący wpływ na prawodawstwo w Bawarii, Wirtembergii i Badenii.

Ważnym osiągnięciem i sukcesem józefinizmu był reformatorski synod w Pistoii, w Toskanii, obradujący w 1786 roku, zwołany przez biskupa Scipione de' Ricci. Przyjął on uchwały w duchu niepodzielonego Kościoła katolickiego pierwszego tysiąclecia oraz episkopalizmu, gallikanizmu, jansenizmu i febronianizmu. Synod w Pistoii miał znaczenie lokalne i został potępiony przez Rzym w 1794 roku w bulli papieskiej *Auctorem fidei*.

Z perspektywy teologii starokatolickiej należy stwierdzić, że nie wszystkie zasady józefinizmu wynikały z nauki i postanowień niepodzielonego Kościoła katolickiego pierwszego tysiąclecia. Niektóre jego decyzje wynikały z ducha epoki i politycznych motywacji, np. podporządkowanie duchownych zarządzeniom świeckich władz państwowych. Józefinizm okazał się przejściowym systemem, który z czasem stracił swój dynamizm i okazał się nietrwały.

Summary

The subject matter of the article is an intra-Catholic anti-Roman movement of statist nature, known as Josephinism. The movement spread throughout Austrian crown lands (Austria, Hungary, Transylvania, Banat, Bohemia, Slovakia, Galicia, Lodomeria, southern Netherlands, Croatia and Tuscany). Josephinism had its rise under the influence of enlightened absolutism, and Gallican and Febronian ideas. It started in the 1750s during the reign of Empress Maria Theresa (1740-1780), reached full development during the reign of Emperor Joseph II (1780-1790), and formally ended in 1855 by the conclusion of the Concordat between Austria and the Church

State. The Josephinist system claimed and implemented the State supremacy over the Church in administrative and financial matters. By state government's decrees numerous monasteries and fraternities were dissolved, organising pilgrimages was limited, and bishops' direct communication with Rome was prohibited. At the same time the number of parishes was increased and a new ecclesiastical order of services was introduced. Joseph's II great contribution was issuing the *Edict of Tolerance* in 1781, which granted freedom of religion and worship to the members of Evangelical Lutheran Church, Evangelical Reformed Church, the Orthodox Church, and the Mosaic faith. Owing to the support of Peter Leopold, Grand Duke of Tuscany, brother of Emperor Joseph II, in 1786 a diocesan synod was held in Pistoia (Tuscany), which postulated reforming the Mass, strengthening the authority of bishops and restoring papal primacy of honour in the Church. In 1794 its provisions were condemned by Pope Pius VI (1775-1799) in the bull *Auctorem fidei*.